

THE IMPACT OF LAND-WATER RELATIONS ON THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE POPULATION IN TURKESTAN IN THE 19TH CENTURY

Nuriddin Musaev

doctor of history, professor

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Turkestan, Central Asia, land-water relations, socio-economic life.

Abstract: This article analyzes and discusses the impact of land-water relations on the socio-economic life of the population in Turkestan in the 19th century.

Received: 01.12.23

Accepted: 03.12.23

Published: 05.12.23

XIX АСРДА ТУРКИСТОНДА ЕР-СУВ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ АҲОЛИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИГА ТАЪСИРИ

Нуриддин Мусаев

тарих фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Туркистон, Ўрта Осиё, ер-сув муносабатлари, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт.

Аннотация: Ушбу мақолада XIX асрда Туркистонда ер-сув муносабатларининг аҳоли ижтимоий-иқтисодий ҳаётига таъсири мавзуси таҳлил ва муҳокама қилинган.

ВЛИЯНИЕ ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНА В XIX ВЕКЕ

Нуриддин Мусаев

доктор исторических наук, профессор

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Туркестан, Средняя Азия, сухопутно-водные отношения, социально-экономическая жизнь.

Аннотация: В данной статье анализируется и рассматривается влияние земельно-водных отношений на социально-

КИРИШ

Ўрта Осиё шароитида суғорма деҳқончилик билан шуғулланиш учун катта-кичик каналлар қазилди, ғоят қийин ва мураккаб сув иншоотлар қуриш талаб қилинган. Бироқ каналлар ва иншоотлар кези келганда жуда осонлик билан бузиб юборилган. Хонликлар ўртасида бўлиб турган тўхтовсиз урушлар, кўпинча четдан бўлиб турган босқинчилик ҳужумлари суғориш шахобчалари ва иншоотларининг вайрон қилиниши билан яқунланган. Бошқа халқларга тегишли ерларни босиб олиш ёки талон-тариж қилиш оқибатида гуллаб-яшнаб турган воҳалар тезда чўл-бийбонга айланган.

АСОСИЙ ҚИСМ

Сув манбаларидан олисда бўлган ва сув чиқариш учун магистрал каналларнинг мунтазам ишлаб туриши шарт бўлган ҳудудларда суғориш шахобчаларининг вайрон қилиниши ҳалокатли оқибатларга олиб келган. Дарёларнинг бўйларида жойлашган ва катта магистрал каналлар қазилгани талаб қилмайдиган жойларда суғориш иншоотларининг вайрон қилиниши бу жойларда ҳаётнинг тўхтаб қолишига олиб келмасда, Бироқ хўжалик ва маданий ҳаётнинг ўсиш суръатларини тўхтатиб қўйган ёки анча орқага сурган. Эски Термиз, Хоразм, Хуросон, Фарғона водийси, Тошкент воҳаси ҳамда Зарафшоннинг ўрта оқимлари шундай жойлар сирасига кирар эди.

Маълумки, XVI-XIX асрларда Европанинг илғор мамлакатларида саноат ишлаб чиқаришининг вужудга келиши ва ривожланиши, урбанизация жараёнининг тезлашиб, шаҳарларнинг кенгайиши, аҳолининг кўпайиши, озиқ овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг ортиши, деҳқончилик маданиятини такомиллаштириш ва чорвачиликни ривожлантириш заруриятининг орти бориши қишлоқ хўжалиги ва саноат ишлаб чиқаришининг интеграциялашуви жараёнини тезлаштирди. Бу ўз навбатида капитализмнинг қишлоқ хўжалиги тармоқларига кириб келишига зарур шароит яратди. Бу ўз навбатида қишлоқ хўжалиги самарадорлигини оширишга замин яратди. Аввало, экин экишга яроқли ерлардан унумли фойдаланиш ҳамда тупроқ унумдорлигини оширишга, жумладан, асосий экинлар билан бирга ем-хашак экинлари (беда, сули ва б.)ни алмашлаб экишга эътибор кучайтирилган.

XVIII аср ўрталаридан бошлаб, ғарбий Европада деҳқончилик маданиятининг интенсив усуллари кенг қўлланила бошланди. Бунда кўп далали (алмашлаб) экиш, экинларни чопиқ қилиш, ем-хашак экинлари, экинга яроқли ерлардан тўла фойдаланишга ўтилган. Интенсив деҳқончилик маданиятида чопиқ қилинмайдиган экинлар (донли, дуккакли экинлар) билан чопиқ қилинадиган экинлар (ғўза, каноп ва б.)ни алмашлаб экиш

йўли билан тупроқ унумдорлигини сақлаш ва ошириш, органик ва минерал ўғитлардан самарали фойдаланиш, экишга яроқли ерларда бозор талабларини ҳисобга олган ҳолда сифатли товар маҳсулотлари берадиган экинларни етиштириш, суғориш жараёнида тупроқ эрозиясига қарши кураш долзарб масалага айланди.

Бу даврда Ўрта Осиёнинг майда давлатларга бўлиниб кетиши оқибатида феодал тарқоқликнинг кучайиши, ички низоларнинг авж олиши ўлка аҳолиси (аввало деҳқонлар)нинг ижтимоий-иқтисодий аҳолини ниҳоятда оғирлаштирди. Уларнинг баъзилари яшаш учун яхшироқ жой топиш илинжида ўз ерларини ҳам ташлаб кетишга мажбур бўлишган. Бундай ҳолат кўпроқ Зарафшон ва Фарғона водийларида кузатилган.

Абдурауф Фитрат Бухоро деҳқонлари мисолида Ўрта Осиё халқларининг оғир ижтимоий-иқтисодий аҳолини қуйидагича таърифлайди: «Менинг қарашим ва кузатишимга кўра, бу халқнинг деҳқончиликка рағбатсизлигининг сабаби уч нарсадандир. Бу масала амалдорларнинг ишлари билан боғлиқ бўлиб, унинг тафсилоти узун ва бу китобчага сиғмас. Шундай бўлса ҳам амлоқдорларнинг аҳолини қисқа баён этишни лозим кўраман.

Биринчидан, Бухоронинг амлоқдорлари ҳукуматнинг ҳақини деҳқон ҳосилига қараб тахминан оладилар. Масалан, фалон деҳқоннинг бир хирмон буғдойи бор. Амлоқдор ўзининг истагига кўра ушбу буғдойнинг миқдорини чамалаб, подшоҳлик ҳақини талаб этади. Амлоқдорлар ҳукумат томонидан ҳаққул-хизмат олмайди, балки ўзларининг бутун харж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундиради. Амлоқдорлар деҳқоннинг хирмонини инсофсизлик билан чамаласалар, подшоҳнинг ҳақини халққа ва халқнинг ҳақини подшоҳга ўтқарсалар ҳам, жазога тортилмайди. Шунинг учун улар раият ҳақиға қўлларидан нима келса, шу даража хиёнат қила берадилар.

Иккинчидан, масъала деҳқоннинг ўзига ҳам боғлиқдир. Деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари ҳам Ҳазрат Одам Ато деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Масалан, Оврупа мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида деҳқончилик мактаблари очганлар. Ўз фарзандларини шу мактабга киритиб, қишлоқ хўжалигига оид фанлардан таҳсил оладилар. Бу мулкнинг деҳқонлари эса «деҳқончилик мактаби» деган тушунчани тушларида ҳам кўрмаганлар. Оврупа ҳокимлари ерга қувват бахш этадиган хайратланарли дорулар ишлаб чиқаганлар. Бухоро деҳқонлари эса, ерларига қувват бериш учун энг аввало битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб олишга мажбурлар, кейин эса шаҳар ичига келиб, ҳар куни одамлар оғилхонасидаги ахлатни ўша арава ва эшакларга ортиб, далага олиб кетадилар, тўплайдилар, тупроққа соладилар. Зарур бўлган тақдирда, бу ифлос нарсаларнинг қопини бир таноб ерга тўкадилар. Оврупа деҳқонлари ерни шудгорлаш учун машиналарга эгадилар. Бу машиналар бир кунда бир неча таноб ерни ҳайдаш қудратига

эга. Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита ҳўкизни анча қиммат нарҳда сотиб оладирлар, кейин йил бўйи ем учун кунига ўн тангадан сарфлаб, уларни асрайдилар ва баҳор кунларининг бошланишида катта машаққат билан бир таноб ерни кунлаб шудгор қиладирлар.

Фарангистон деҳқонлари бугдой янчиш учун алоҳида машина ясаб олишган. Бухоро деҳқонлари эса, бу ишни бажариш учун бир неча ҳўкиз, эшакка муҳтождирлар. Шунинг учун ҳам бухороликлар ердан унумли фойдаланиша олмайди. Бухоро донишмандлари бу жиҳатдан деҳқонларни гуноҳсиз билиб: «Асл гуноҳ бизнинг катталаримизда, буларни халиғача тўғри йўлга бошламаганлар», дейдилар. Мен ҳам бу фикрга қисман қўшиламан, аммо бу билан қаноатлана олмай, гуноҳнинг бир қисмини деҳқонларнинг бўйнига қўяман, чунки ушбу сўзлар тушунтирилган тақдирда ҳам, улар қабул қилмайдирлар. Масалан, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам бир неча кишига Фарангистондаги зироатчиликнинг йўл-йўриғини тушунтирдим, аммо улар «сиз жаннатдаги деҳқончилик ҳақида сўзламоқдасиз, деб кулдилар».

Аграр муносабатларда масаланинг моҳиятини яхши тушунмасдан, уни соддалашган ҳолатида намоён этиш хусусияти урф-одатга айланган эди. Шунингдек, Темурийлар давлатининг парчаланишидан сўнгги, шайбонийлар даврида деҳқончилик маданиятининг асрлар давомида ўзгаришсиз қолишига ўзбек уруғларининг ўзига хос иқтисодий ҳаёт тарзи ҳам сабаб бўлганлигини назардан қочирмаслик керак.

XIX аср ўрталарида Қўқон хонлиги шарқда Шарқий Туркистон, ғарбда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан чегарадош, 15 та бекликка бўлинган каттагина давлат эди. Хонликда аҳоли анча зич жойлашган бўлиб, унинг ҳудудида тахминан 3 млн га яқин киши яшаган. Жумладан, Қўқон шаҳрида 80 минг, Тошкент шаҳрида 60 мингга яқин аҳоли истиқомат қилган. Хонликда хондан кейин *бош вазир* иккинчи шахс ҳисобланган. Давлат бошқарувида *қушбеги, оталиқ, девонбеги, мингбоши, шайхулислом, қозикалон, парвоначи, шиговул, саркор, иноқ, дастурхончи, амин, ясовулбоши* каби мансабдорлар иштирок этишган. Хонликда ҳарбий ишларни мингбоши бошқарган. Қўшинда юзбоши, ўнбоши лавозимлари бўлган. Қўшинлар қилич, найза ва пилта милтиқлар билан қуролланган. Хон зарурият туғилганда қурол-яроғи билан 40 мингдан ошиқ сипоҳини тўплай олган.

Фарғона водийси аҳолиси ер ва сувдан самарали фойдаланишни ҳамда сунъий суғориш усулларини анча эрта ўзлаштириб олишган. 1819 йили қурилиши бошланган Янгиариқни бунга мисол тариқасида келтириш мумкин. Норин дарёсидан бошланган бу ариқни қазिशга хоннинг буйруғи билан Наманган вилоятида жойлашган ҳар бир оила 15 кунлик озиқ овқати билан бир ишчи берган. Қирғизқўрғонгача қазилиши режалаштирилган

бу ариқ дастлаб унча катта бўлмаган. Бироқ, кейинги ўн йил давомида бу ариқ кенгайтирилган, чуқурлаштирилган ва янада узайтирилган.

Кўкон хонлигида буғдой асосий экин бўлиб, ундан ташқари арпа, жухори, маккажухори, тарик, гуруч, мош, ловия, кунжут, каноп, пахта, беда; полиз экинларидан-қовун, тарвуз, сабзи, пиёз, лавлаги, бодринг, қовоқ ва бошқалар; боғларда- узум, ўрик, шафтоли, олма, нок, беҳи, ёнғоқ, олхўри, гилослар етиштирилган.

Хонликда пахтачиликка алоҳида аҳамият берилган. Худоёрхоннинг ўзи ҳам шу мақсадда «Афғонбоғ» деб номланган ёзги қароргоҳидан махсус жой ажратган. Бунга Россияда Ўрта Осиё пахтасига талабнинг кучайиши натижасида пахтанинг нархи ошиб бориши ҳам сабаб бўлаётган эди.

Хонликда суғориладиган ерлардан фойдаланиш тартиби ва усуллари Бухоро амирлигидан деярли фарқ қилмаган. «Замини мамлака» (амлок ерлар) деб номланган ерларнинг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бундай ерлар хонлар ихтиёрида бўлиб, улардан келадиган даромаднинг асосий қисми ер рентаси (хирож, танобона ва бошқалар) сифатида хонлар ва беклар чўнтагига тушган. Хонларнинг хоҳишларига кўра, бундай ерлардан тушадиган даромад давлат ва диний хизматчилар фойдасига берилиши, вақф ихтиёрига ўтказилиши ёки сотилиши мумкин бўлган.

XIX асрда Кўкон хонлигида ҳам ерларнинг марказий ҳукумат қўлида тўпланиши кучайганлиги кузатилади. Хонларга тегишли бўлган ерларни шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин: 1) махсус ерлар (хос ёки мирий ерлар деб ҳам аталган) бўлиб, улардан келадиган даромадлар хонлар саройлари ва шахсий кўшинлар эҳтиёжлари учун ишлатилган; 2) кўриқлар (дахлсиз ерлар); 3) хонлар ва уларнинг оила аъзоларига тегишли «чек» деб аталган ерлар. Хонлар «чек» ерларини кўпинча ижарага бериб қўйишган. Хонларнинг чек ерлардан ташқари, Урганжибоғ, Афғонбоғ каби боғлари ҳам бўлган.

Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик аҳолини айрим қишлоқларга (жамоаларига) уюштириб қўйган ва бу қишлоқлар сув манбаи ёки суғориш канали теварагига тўпланган эди. Бу қишлоқлар иқтисодий жиҳатдан анча мустақил эдилар.

Ҳар бир қишлоқда деҳқонлардан ташқари косиблар ва ҳунарманд-косиблар бўлган. Булар махсус ишлаб чиқариш қуроллари (кетмонлар, ўроқлар, арава ва шу кабилар) ясаш, кийим ва пойафзал тикиш, шунингдек пахса уриш, дурадгорлик ҳамда бошқа ишларни бажаришган. Косибларнинг ҳам ўзларига яраша томорқалари бўлган. Бундай жамоалар ўзлари етиштирган озиқ овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва ишлаб чиқариш қуроллари ҳисобига яшашган. Қишлоқ аҳолиси ўзлари етиштирмайдиган нарсаларнигина яқин шаҳарлар ва қишлоқлардан сотиб олишган.

Ўша вақтларда Ўрта Осиё қишлоқлари ҳам ҳинд деҳқон жамоалари сингари феодаллар томонидан эксплуатация қилинаётган натурал хўжаликка асосланган ва четга сотиш учун ортиқча маҳсулоти бўлмаган жамоалардан иборат эди. Деҳқонларнинг феодалларга ишлаб бериш мажбурияти рентанинг асосий шакли бўлган. Қишлоқлар асрлар давомида ўзгармаган. Агарда биронта қишлоқ хароблик туфайли йўқ бўлиб кетса, пайдо бўлган янги қишлоқ ўзининг ижтимоий тизими жиҳатидан эски қишлоқдан фарқ қилмаган. Туркистонда сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ўзининг самарадорлиги жиҳатидан лалмикор деҳқончилик ва яйлов чорвачилигига қараганда анча устун турсада, лекин бу Россия ёки ғарбий Европанинг суғорилмайдиган деҳқончилигига нисбатан серхаражат бўлиб кўп меҳнат талаб қилган.

Ўрта Осиёнинг суғорма деҳқончилиги Россия тўқимачилик саноати учун хом ашё етиштириб берувчи асосий манбага айлааниб борди. Туркистон қишлоқларида пахта экиладиган майдонларни ва ипакчилик базасини кенгайтириш учун, шаҳарларда эса тўқимачилик саноатини ривожлантириш учун зарур хом ашё манбаси бўлсада, бироқ, бу имкониятларни ишга солиш учун билим, тадбиркорлик ва ишбилармонлик етишмади. Ўзларининг тор тафаккур доираларида ўралашиб қолган хонлар, йирик ер эгалари ва амалдорлик узокни кўра олишга қодир бўлишмаган.

XIX асрнинг II ярмида Европа мамлакатларида капиталистик ишлаб чиқаришнинг ривожланиши Россия каби ҳарбий-феодал идора усулига асосланган давлатларга ҳам ўз таъсирини ўткази бошлади. Рус буржуазияси Европадаги ривожланган капиталистик мамлакатларнинг фан-техника ва саноат ишлаб чиқариши соҳасида эришган ютуқларини ўз завод-фабрикаларида қўллашга киришдилар. Айниқса, 1861 йилдаги деҳқонлар қарамлигини бекор қилувчи ислохотдан кейин озодликка эришган кўплаб деҳқонлар завод-фабрикаларга ишга жойлаша бошладилар. Бу Россияда капиталистик ишлаб чиқаришнинг нисбатан тез ривожланишига таъсир кўрсатди. Бироқ, малака жиҳатидан анча орқада бўлган рус ишчилари томонидан тайёрланган маҳсулотлар Европа бозорларидаги рақобатга бардош бера олмади. Шундан кейин рус буржуазияси ҳукумат олдиға Кавказ, Эрон ва Ўрта Осиё бозорларини эгаллаш масаласини кўя бошлади.

Чоризмнинг иқтисодий иқтисодий сиёсати асосан дворянлар ва помешчиклар манфаатларини ифода этса-да, буржуазия манфаатлари билан ҳам ҳисоблашишга мажбур эди. Чунки, бу даврда капиталистик ишлаб чиқариш тобора кенгроқ тармоқ отиб, янги саноат марказлари вужудга келган, завод ва фабрикалар сони кўпайган, транспорт алоқалари яхшиланган, урбанизация жараёни кучайган, шаҳарлар кенгая бошлаган эди. Бу ишларнинг бошида рус буржуазияси турар эди.

Россияда саноат ишлаб чиқаришининг ривожланиши янги бозорлар ва хом ашё манбаларига эштиёжни кучайтира бошлади. Бу чоризмнинг босқинчилик сиёсатини авж олдиришга сабаб бўлган омиллардан бири эди. Шундай қилиб, Россия ҳукумати Ўрта Осиё хонликларига қарши босқинчилик урушларини бошлаб юборди. Хонликлар ўртасидаги ўзаро зиддиятлар ва адоватлардан усталлик билан фойдаланган рус генераллари қисқа вақт ичида ўлканинг катта қисмини эгаллаб, уни мустамлакага айлантиришга муваффақ бўлдилар. “XIX аср охирида Русия империяси ер юзи қуруқлик қисмининг олтидан бирига эгалик қила бошлади. Русия 200 га яқин миллат- элатларнинг турмаси бўлиб қолди, 50 га яқин камсонли халқ ўз миллий қиёфасини йўқотди. Унинг ҳудуди эса 22 миллион 400 минг квадрат километр бўлиб қолди. Кўринадикки, агар Русия давлат бўлиб шаклланишида унинг шудуди 200 минг квадрат километр бўлса, 4 аср давомида қўшнилари ери ҳисобига, асосан Турон замин ҳисобига 10 баробардан ортиқ кенгайган, у бунга фақат босқинчилик билан эришган”.

Чоризм босиб олинган ҳудудларни идора қилиш учун 1867 йил июл ойида Туркистон генерал- губернаторлигини ташкил этди. Биринчи генерал-губернатор қилиб тайинланган айёр ва удабурон генерал фон К.П.Кауфман ўзига берилган “Туркистон ўлкасида тартиб ырни тувчи” деган номни оқлаш учун 15 йил (1867-1882) давомида Россиянинг Туркистонда мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. К.П.Кауфман ва унинг издошлари ўлкани Россиянинг хом ашё базаси ва саноат маҳсулотларини сотиш бозорига айлантириш учун астойдил ҳаракат қилдилар. Бунинг учун, аввало, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудуди янги босиб олинган ерлар ҳисобига тобора кенгайтириб борилди. Унинг таркибига 1868 йили Зарафшон округи, 1873 йили Амударё бўйлари, 1876 йили Фарғона, 1899 йили Каспийолди вилоятлари қўшиб олинди. Шундай қилиб, генерал-губернаторликнинг жами майдони 1533255 км квадратни ташкил этди.

Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақида 1867 йили қабул қилинган низомга кўра, босиб олинган ҳудудларда “махсус тартиб” жорий этилган бўлиб, у ҳарбий ҳолат билан тенг эди. Шундай йўл билан Туркистон халқлари “алоҳида тартиб асосида бошқарилувчи аҳоли” қаторига киритилди. Бунинг оқибатида Туркистон халқлари оддий фуқаролик ҳуқуқларидан ҳам маҳрум бўлдилар. Ўлка аҳолисининг мустамлакачилик давридаги ҳаёти ҳақида И.Каримов: “Биз мустақилликнигина эмас, тилимизни, динимизни, бутун маънавиятимизни йўқотиш даражасига етган эдик. На чор ҳукумати, на қизил империя салтанати Туркистон халқларининг тараққий топишини ҳеч қачон истаган эмас. Ер ости ва ер усти бойликлари ададсиз, тупроқлари ҳосилдор, табиати жаннатмисол бу ўлка ҳалол, очиқ кўнгил, меҳмондўст ва айни пайтда, меҳнаткаш халқи билан биргаликда 130 йил давомида мустамлакачилик азобини тортиб келди...” деб таъкидлаган эди. Ўша давр

тарихини ҳаққоний ёритиш бугунги мустақиллигимизнинг кадрига етишга, уни асрашимизга ва мустаҳкамлашимизга хизмат қилади.

Чоризм маъмурияти кўлга киритилган бой ўлкани идора қилиш учун янги, ҳарбий-маъмурий бошқарув тизимини ишлаб чиқди. Юқорида кўрсатилган низом асосида Туркистон генерал-губернаторлиги 27 та ҳарбий-маъмурий худудлар (уездлар)га бўлиниб, генерал-губернатордан тортиб, шаҳар, уезд ҳокимларигача чор армияси зобитларидан тайинланди. Маҳаллий аҳоли вакиллари эса фақат куйи бошқарув органлари–мингбоши, юзбоши, элликбоши ва ўнбоши каби лавозимларгагина қўйилган, холос. Улар ҳам бевосита уезд бошлиқларига бўйсунган. Волост ва қишлоқ оқсоқоллиги лавозимларига кишилар сайлаб қўйилган бўлишсада, Бироқ бундай сайлов ҳуқуқи халққа номигагина берилган бўлиб, бу лавозимга ҳоким ёки уезд бошлиғи томонидан тавсия қилинган кишиларгина сайланган.

Чоризм маъмурларининг ўлкада "сайлов" тизимини жорий этишдан мақсади, маҳаллий аҳолига маълум эркинликлар бериш ниқоби остида бошқаришни мустамлакачилик манфаатларига мослаштириш, ўзларининг йўриқларидан чиқмайдиған кишиларни танлаш ҳамда танлов жараёнида порахўрликни кучайтириш орқали бойлик орттиришдан иборат эди. Сайланишни истаган киши сайловчиларни сотиб олиши учун бир неча минг сўм сарфлаши кифоя қилган. Бунча пул сарфлашга чор амалдорларига яхши таниш бўлган, улар билан ҳамкорлик қилишдан манфаатдар бўлган пулдорларгина қодир эдилар.

Ўлка босиб олингандан кейин мустамлакачи маъмурлар ўз атрофларига маҳаллий амалдорлар, беклар, савдогарлар ва бошқа мулкдор шахсларни тўплашга ҳаракат қилдилар. Бундан мақсад маҳаллий мулкдорлар ёрдамида ўлкани идора қилиш, меҳнаткаш аҳолини эксплуатация қилишни кучайтириш эди. "Русия маъмурлари томонидан,- деб ёзган эди Муҳаммад Солиҳ Тошкандий,-рус давлатининг содиқ кишилари ҳисобланган, аслида душман тегирмонига сув қуйган Тошкент шаҳрининг амалдорлари, савдогарлари- Саидазимбой Муҳаммадиев, Шайхулислон Носир Мулла Исҳоқ, қозикалон Юсуфхўжа Абдуллахўжаев, қозикалон Қаландархўжа Жунайдуллаев ва бошқа амалдор-хоинлар Русия подшоси Александр II томонидан Петербургда 1867 йилда қабул қилинганлар». Юқорида номлари келтирилган шахслар тижорат, саноат ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мақсадида рус давлати ва буржуазияси билан ҳамкорлик қилишдан манфаатдор эдилар. Улар мустамлакачилик сиёсатига қарши бўлган қўқонлик савдогар Мирза Ҳаким, йирик ер эгаси Миан Ҳаким каби ватанпарварларни сотиб, эвазига мукофотлар, лавозимлар олдилар.

1868 йил 22 январда К.П.Кауфман Тошкентда маҳаллий бойлар ва оқсоқолларни тўплаб, уларга қилган мурожаати ҳам фикримизни тасдиқлайди. "Подшо менга, -деган эди

у,- ўлканинг ички тузилишини мустахкамлаш, бу ерда яшаётган рус, сарт ва қирғизлар тинчлигини сақлаш мақсадида Туркистон генерал-губернаторлигининг барча халқлари учун Петербургда ёзилган қонунларни амалда қўллаш тадбирларини муҳокама қилишни топширди. Қонунлар шундай тузилганки, агар хоҳласангиз у сизга бахт келтириши мумкин. Шундай қилиб, ҳукумат тошкентликларга, бошқа сартлар қатори мироблар, оқсоқоллар, қозилар ва хизматчиларни сайлаш имконини беради”.

1870 йили Оқ подшо маъмурияти томонидан империянинг барча шаҳарлари учун чиқарилган низомга давлат кенгаши Туркистон учун бир қатор қўшимчаларни киритди. Унда, жумладан шундай дейилган эди: «Шаҳар думаси аъзоларининг 1/3 қисми шаҳарнинг Осиё қисмидан..., унинг аҳолиси орасидан, қолган 2/3 қисми эса шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмидан сайланадилар... Шаҳар бошлиғи Туркистон генерал-губернатори тавсияси билан ҳарбий вазир томонидан белгиланади ва ҳукумат уни лавозимга тайинлайди”. Низом кучга кирганда (1877) Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида 140 мингга яқин, руслар яшайдиган қисмида 3921 киши яшар эди. Шаҳар низомида маҳаллий аҳолининг ҳуқуқлари батамом чеклаб қўйилганлиги яққол кўзга ташланади.

1877-1881 йилларда Тошкент шаҳар думасининг 71 аъзоси бўлиб, улардан 17 киши зобит, 40 киши савдогар ва 14 киши турли касб эгалари (врач, муҳандис, рухоний, меъмор, нотариус ва бошқалар) эдилар. Улар орасида маҳаллий аҳоли вакиллари бор йўғи 20 (28 фоиз) кишини ташкил қилган. Улар ҳам Азимбоев, Мақсудхўжа Хўжаев каби савдогар ва йирик ер эгаларидан иборат эди. Мустамлакачилик шароитида ўлкада бошқарувни ташкил этишдан ташқари ер масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди. Маҳаллий аҳолининг ерга бўлган муносабатлари қайта кўриб чиқилди ва у Россия ҳукумати манфаатларига мослаштириб ҳал қилинди.

Ўлкада яшаётган қичманчи халқларнинг ерлари давлат мулки деб эълон қилинди ва ўз эгаларига чекланмаган муддатга фойдаланишга берилди. 1873 йил Кауфман бошчилигида ишлаб чиқилган ер ҳақидаги Низомда фақат қонуний ҳужжатлари бўлган кишиларгина ўзларига тегишли ерларни хусусий мулк қилиб олишлари кўзда тутилган эди. Маълумки, маҳаллий аҳолининг асосий қисмида бундай ҳужжатлар йўқ бўлиб, уларни бериш ёки борларини тасдиқлаш чор маъмурларининг хоҳишларига боғлиқ эди. Бу чор маъмуриятига ҳужжатсиз деҳқонларнинг ерларини тортиб олишлари учун қулай имконият яратар эди. Масалан, 1870 йили очиқ бозорлар қуриш баҳонасида тошкентлик деҳқонлардан 3000 десятина, 1871 йили Тошкентда Константиновский от заводи ширкатини жойлаштириш учун 23 минг десятина ер тортиб олинди. Чор маъмурларининг сурбетликлари маҳаллий аҳолининг қаттиқ норозиликларига сабаб бўлди Маъмурлар ҳаддиларидан ошганликларини сезишиб, 2 минг десятина ерни ширкат ихтиёрида олиб

қолдилар. Қолган ерлар эса эгаларига қайтарилди. Бошқа вилоятларда ҳам аҳвол бундан яхши эмас эди. Масалан, биргина Қўқон шаҳрини кенгайтириш баҳонасида маҳаллий аҳолидан 100000 кв саржин ер тортиб олинган. Шунингдек, 1877 йили Янги Марғилон (Фарғона) шаҳрини қуриш учун деҳқонлардан бир неча минг десятина ер тортиб олинди, маҳаллий аҳолининг янги шаҳарга кўчиб келишлари таъқиқлаб қўйилди. Бошқа шаҳарларда ҳам чор маъмурлари томонидан маҳаллий аҳолига тегишли ерлар ўзбошимчалик билан талон-тарож қилина бошланди. Деҳқонлардан тортиб олинган ерларда юзлаб барлар, дала ҳовлилар, черковлар ва саноат корхоналари пайдо бўлди Бу ҳақда тафтиш комиссиясининг аъзоси Добросмислов: “Фақат ишёқмасларгина ишсиз қолдилар, ишбилармонлар катта-катта ерларни эгаллаб олдилар”, – деган эди. Бу фикри билан у чор маъмурларининг ўзбошимчаликларига хайрихоҳлик билдириб, маҳаллий аҳолига тегишли ерларни тортиб олинишини табиий ҳол деб баҳолаган эди.

Чор маъмурлари ўлкани идора қилишда кўпинча маҳаллий зодагонларга таянишга мажбур бўлганликлари туфайли, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилар эдилар. Масалан, 1873 йили Амударё бўлимида рус ҳукуматига кўрсатган ёрдами учун йирик ер эгаси, судхўр Матниёзнинг болаларига деҳқонлардан тортиб олинган 1210 десятина ер совға қилинган. Кауфман маъмурияти чоризмга душманлик кайфиятида бўлган феодалларни ўзига бўйсундириш мақсадида, уларнинг ерларини тортиб олиб ҳам қўйган. Авф сўраганларнинг ерларини қайтариб берган. Масалан, йирик ер эгаси Миён Фозил ва унинг 11 оға-иниси 1875 йили оталаридан тортиб олинган Қўқон ўрнидаги ерларни унчалик қийинчиликларсиз қайтариб олишган. Чоризм маъмурлари шундай йўллар билан маҳаллий бойларни ўзига тобе қилиб олишга ҳаракат қилишган.

Чоризм маъмурлари меҳнаткаш халқни «шаҳар эҳтиёжлари» учун ҳам талар эдилар. Туркистоннинг деярли барча йирик шаҳарлари ёнида, улар учун янги турар жойлар қад кўтарди. Жумладан, Тошкент, Самарқанд, Марғилон, Каттақўрғон ва бошқа шаҳарларнинг янги қисмлари вужудга келди. Бу ерларда яшаган маҳаллий аҳолининг томорқалари тортиб олиниб, ўзлари кўчириб юборилди. Янги шаҳарлар аҳолисини боқиш деҳқонлар ва шаҳар камбағаллари зиммасига юкланди. Масалан, 1879 йили Тошкент шаҳрининг руслар яшайдиган қисми эҳтиёжларини қоплаш учун эски шаҳарнинг ҳар бир хонадони 31 тийиндан тўлашга мажбур бўлган. Туркистонда ишлаган тафтиш комиссияси раиси Гирсининг ҳисоботида кўрсатилишича, «Янги Марғилон» (Фарғона) дан 12 чақирим масофада жойлашган Эски Марғилон янги шаҳарга алоқаси бўлмасида, унинг харажатлари учун йилига 9 минг сўмгача тўлаб турган. Самарқанднинг Эски шаҳар қисми ҳам Янги шаҳарнинг барча харажатларини қоплаб турган. Гирс бу ҳақда: «Шаҳарларга кетадиган

харажатларни қоплашнинг бу усули маҳаллий аҳолининг норозилигига сабаб бўлмоқда. Бундай ҳол икки халқни яқинлаштириши мумкин эмас», –деб ёзган эди.

1897 йили Россияда ўтказилган аҳоли рўйхатга кўра, Туркистоннинг 5 вилоятида қуйидаги миқдорда аҳоли яшаган.

- Каспий олди вилоятида 383 минг киши
- Самарқанд вилоятида 860 минг киши
- Сирдарё вилоятида 1478 минг киши
- Фарғона вилоятида 1572 минг киши
- Еттисув вилоятида 988 минг киши

Жами: 5281 минг киши.

Маълумотларга кўра, Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида аҳоли зичроқ яшаган. Ўша вақтдаги тахминий ҳисоб- китобларга кўра Бухоро амирлигида 3 миллион киши, Хива хонлигида эса 500 минг киши яшар эди. Чор маъмурлари ўз мустақилликларини йўқотиб, қарам давлатларга айланган Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари ҳудудларида рус савдо-саноат буржуазияси учун қулай шарт-шароитлар яратиб берди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, чоризм маъмурияти Туркистонда миллий ва диний масалаларга бирмунча эҳтиёткорлик билан ёндошди. Аҳолисининг асосий қисмини (95,5 %) мусулмонлар, фақат 3,5 %ини христианлар ва 1 %ини бошқа диндаги кишилар ташкил этган Туркистонда миллий ва диний масалаларда эҳтиётсизлик қутилмаган оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Мустамлакачи маъмурлар ўлка халқларининг бой тарихи, маданияти, урф-одатлари, диний бўлса-да таълим тизимининг маълум даражада йўлга қўйилганлиги билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Улар, ўлкада диннинг мавқеи юқорилигини кўришгач, ўзларини тийишга мажбур бўлдилар.

Айни вақтда рус маъмурлари туб мақсадларини амалга ошириш учун ўлкани руслаштириш сиёсатига алоҳида эътибор бердилар. Туркистонда очилган давлат муассасалари, судлар, банклар ва бошқа ташкилотларда иш юритиш фақат рус тилида олиб борилди. Маҳаллий аҳоли (асосан бойлар, қозилар ва бошқалар)нинг фарзандлари учун рус - тузем мактаблари очилди. Бундан мақсад, чор ҳукумати учун маҳаллий аҳолини келажакда «сиёсий аҳамиятга эга бўлмаган бошқарув ишларига жалб қилиш» дан иборат эди.

ХУЛОСА

Чор маъмурларининг ўлкада маҳаллий аҳолини дунёвий таълим тизимига жалб қилишни кучайтирмадилар. Чунки дунёвий таълим эртами-кечми ўлка халқларини ўз ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилиш учун сиёсий кураш майдонига олиб чиқиши муқаррарлиги учун ҳам рус-тузем мактаблари кўпайтирилмади. Масалан, “1911 йили Фарғона, Самарқанд ва

Сирдарё вилоятларида бор-йўғи 143 та рус тузем мактаби бўлиб, уларда 8961 ўқувчи таълим олган. Бу ўлка аҳолиси умумий сонининг салкам 0,17 фоизни ташкил этарди”. Туркистон генерал-губернаторларидан бири—А.Н.Куропаткин, бу ҳақиқатни тан олиб, ”Биз 50 йил туб жой аҳолини тараққиётдан жиловладик, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик”, деган эди.

Туркистон Россия тожидаги бебаҳо жавоҳир эканлигини эътироф этишган рус маъмурлари, кўрилаётган чора -тадбирлар ўлкада мустаҳкамланиб олиш учун етарли эмаслигини ҳис қилишиб, бу ерга Россиянинг марказий районларидан “ортиқча” аҳолини кўчириш сиёсатини олиб бордилар. Сенатор К.К.Пален Россия манфаатларидан келиб чиқиб, куйидаги фикрни билдирган: “Бу ўлка Россияга кўшилган кундан бошлаб уни икки томонлама: 1) молиявий сиёсат нуқтаи-назаридан давлатнинг даромад манбаи ва товарлар учун янги бозор сифатида; 2) мустамлакачилик сиёсати нуқтаи назаридан ортиқча аҳолини жойлаштириш учун янги вилоят сифатида қизиқтиради”. Россиядаги «ортиқча» аҳолини чекка ўлкаларга кўчириш ижтимоий зарурият ҳам сабаб былаётган эди. Чунки, капитализмга хос ишлаб чиқариш жараёнида халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига нисбатан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи аҳолининг мунтазам суратда камайиб бориши табиий ҳол бўлиб, ка”Нурпитализм билан тўқнаш келган деҳқонлар ё саноат ишлаб чиқариши ва у билан боғлиқ соҳаларда ишлашга ёки бошқа юртларга кочиби кетишга мажбур эдилар.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. –Тошкент: «Маънавият», 2000. -144-145-бетлар.
2. История Узбекистана (XVI- первая половина XIX века)... –С. 214
3. Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства. –Казань, 1886. –С. 29-31
4. Ватан туйғуси. –Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. 106-бет.
5. Ўзбекистон тарихи. 1-жилд, II-китоб, -Тошкент, 1957. 106-бет.
6. Каримов И. А. Буюк ма=сад йилидан о`ишмайлик. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 1993. 17-бет.
7. Ҳасанов М. Туркистон босқини. -Тошкент: «Нур», 1992. 39-40-бетлар.
8. Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. –Ташкент., 1912. –С. 63-64.
9. К 30-летию городского, общественного управления Ташкента.-Ташкент, 1900,- С. 4-5.
10. Кастельская З. Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917). -М.: “Наука”, 1980, - С. 50.

11. Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв.- Ташкент: <<Фан>>, 1991. -С.103.
12. Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем... -Ташкент, 1912. -С. 118
13. Кауфман К. П. Проект всеподданнейшего отчета... -СПб, 1885. -С. 251-252
14. Кастельская З. Д. Из истории Туркестанского края... -С. 43.
15. Гирс Ф. К. Отчет о состоянии Туркестанского края... -СПб., 1883. -С. 113.
16. Гулишамбаров С. И. (тузучи). Экономический обзор Туркестанского района. Ч. 1. - Ашхабад, 1913. -С. 14.
17. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края (1865-1917). –М.: “Наука”; 1980. - С. 35.
18. Статический ежегодник 1917-1923 г. Т. 1. Ч. 3. –Ташкент. 1924. –С. 80-81.
19. Хасанов М. Туркистон босқини. –Тошкент: “Нур”, 1992. 39-бет.
20. Пален К. К. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Ч. I. -, - СПб, 1911 -С. 12.